AARSH BOOKS

संस्कृत सुबोध

Class 8

Teacher's Resource Book

1 वन्दना

अभ्यासकंठी

❒ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❒ लिखितम्

2. (क) यऽनुपश्यन्ति, नेतरेषाम्, (ख) सर्वभूतेषु, सर्वभूतान्तरात्मा, (ग) भान्तम्, सर्वमिदं, (घ) एकस्तथा, लोकदु:खेन, (ङ) नद्य: स्यन्दमाना:, अस्तं, नामरूपे।

3. (क) (v), (ख) (i), (ग) (iv), (घ) (ii), (ङ) (iii)।

4.

(क) सर्वभूत	पुंल्लिङ्ग	सप्तमी	बहुवचनम्
(ख) लोक	पुंल्लिङ्ग	षष्ठी	एकवचनम्
(ग) चक्षु:	स्त्रीलिङ्ग	प्रथमा	एकवचनम्
(घ) नदी	स्त्रीलिङ्ग	प्रथमा	बहुवचनम्
(ङ) नामरूप	पुंल्लिङ्ग	षष्ठी	द्विवचनम्
(च) इमा	स्त्रीलिङ्ग	प्रथमा	बहुवचनम्

5. (क) ये + अनुपश्यन्ति, (ख) कुत: + अयम्, (ग) एक: + तथा, (घ) नि: + गुणश्च, (ङ) सर्वभूत + अधिवास:, (च) चक्षु + अर्न, (छ) नेत्र + एषाम्, (ज) अन्तर + आत्मा, (झ) सर्वं + इदं, (ञ) सूर्य: + यथा।

6. (क) सूर्यो, (ख) परात्परं पुरुषमुपैति, (ग) समुद्रे, (घ) चक्षुर्न, (ङ) अन्तरात्मा, (च) परमात्मा, (छ) केवलो निर्गुण:।

❒ क्रियाकलापम्

1.

(क) येऽनुपश्यन्ति	=	ये + अनुपश्यन्ति	—	वृद्धि सन्धि
(ख) कुतोऽयम्	=	कुत: + अयम्	—	विसर्ग सन्धि
(ग) एकस्तथा	=	एक: + तथा	—	विसर्ग सन्धि
(घ) निर्गुणश्च	=	नि: + गुणश्च	—	विसर्ग सन्धि
(ङ) सर्वभूताधिवास:	=	सर्वभूत + अधिवास:	—	दीर्घ सन्धि
(च) चक्षुर्न	=	चक्षु + अर्न	—	यण सन्धि
(छ) नेतरेषाम्	=	नेत्र + एषाम्	—	अयादि सन्धि
(ज) अन्तरात्मा	=	अन्तर + आत्मा	—	दीर्घ सन्धि
(झ) सर्वमिदं	=	सर्वम् + इदम्	—	यण सन्धि
(ञ) सूर्यो यथा	=	सूर्य: + यथा	—	विसर्ग सन्धि

2. **अनुपश्य् धातु रूप**

लट् लकारः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम पुरुष	अनुपश्यति	अनुपश्यत:	अनुपश्यन्ति
मध्यम पुरुष	अनुपश्यसि	अनुपश्यथ:	अनुपश्यथ
उत्तम पुरुष	अनुपश्यामि	अनुपश्याव:	अनुपश्याम:

लृट लकारः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम पुरुष	अनुद्रक्ष्यति	अनुद्रक्ष्यत:	अनुद्रक्ष्यन्ति
मध्यम पुरुष	अनुद्रक्ष्यसि	अनुद्रक्ष्यथ:	अनुद्रक्ष्यथ
उत्तम पुरुष	अनुद्रक्ष्यामि	अनुद्रक्ष्याव:	अनुद्रक्ष्याम:

लङ् लकारः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम पुरुष	आनुपश्यत्	आनुपश्यताम्	आनुपश्यन्
मध्यम पुरुष	आनुपश्य:	आनुपश्यतम्	आनुपश्यत
उत्तम पुरुष	आनुपश्यम्	आनुपश्याव	आनुपश्याम

लोट् लकारः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम पुरुष	अनुपश्यतु	अनुपश्यताम्	अनुपश्यन्तु
मध्यम पुरुष	अनुपश्य	अनुपश्यतम्	अनुपश्यत
उत्तम पुरुष	अनुपश्यानि	अनुपश्याव	अनुपश्याम

विधिलिङ् लकारः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम पुरुष	अनुपश्येत्	अनुपश्येताम्	अनुपश्येयु:
मध्यम पुरुष	अनुपश्ये:	अनुपश्येतम्	अनुपश्येत
उत्तम पुरुष	अनुपश्येयम्	अनुपश्येव	अनुपश्येम

3. **सकारांत पुंल्लिङ्ग शब्द – श्रेयस्**

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	श्रेयान्	श्रेयांसौ	श्रेयांस:
द्वितीया	श्रेयांसम्	श्रेयांसौ	श्रेयस:
तृतीया	श्रेयसा	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभि:
चतुर्थी	श्रेयसे	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभ्य:
पंचमी	श्रेयस:	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभ्य:
षष्ठी	श्रेयस:	श्रेयसो:	श्रेयसाम्
सप्तमी	श्रेयसि	श्रेयसो:	श्रेयस्सु
सम्बोधनम्	हे श्रेयन्!	हे श्रेयांसौ!	हे श्रेयांस:!

ईकारांत-स्त्रीलिङ्ग शब्द-'साक्षी'

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	साक्षी	साक्ष्यौ	साक्ष्य:
द्वितीया	साक्षीम्	साक्ष्यौ	साक्ष्य:
तृतीया	साक्ष्या	साक्षीभ्याम्	साक्षीभि:
चतुर्थी	साक्ष्यै	साक्षीभ्याम्	साक्षीभ्य:
पंचमी	साक्ष्या:	साक्षीभ्याम्	साक्षीभ्य:
षष्ठी	साक्ष्या:	साक्ष्यो:	साक्षीनाम्
सप्तमी	साक्ष्याम्	साक्ष्यो:	साक्षीषु
सम्बोधनम्	हे साक्षी!	हे साक्ष्यौ!	हे साक्ष्य:!

❑

2 बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता

अभ्यासकंठी

❑ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❑ लिखितम्

2. (क) रवम्, (ख) दधिपुच्छ:, (ग) सूर्यास्तसमये।

3. (i) परिभ्रमन् सिंह: क्षुधार्तो जात:।
(ii) स: कदाचित् आहारं न प्राप्तवान्।
(iii) सिंह: एकां महतीं गुहां अपश्यत्।
(iv) गुहायां कोऽपि अस्ति इति श्रृगालस्य विचार:।
(v) दूरस्थ: श्रृगाल: रवं कुर्तुमारब्ध:।
(vi) अन्ये पशव: भयभीता: अभवन्।
(vi) दूरं पलायमान: श्रृगाल: श्लोकमपठत्।

4. (क) यावत्, तावत् (ख) बहि: (ग) दूरं (घ) सदा, (ङ) यदा, तदा
(च) इतस्तत:, अपि (छ) यदि, तर्हि।

5. (क) एत + उच्छुत्वा, (ख) साध्व: + इदम्, (ग) करोत्य + अनागतम्
(घ) विनष्ट: + अस्मि, (ङ) क्षुधा + आर्त:, (च) नूनम + एषा,
(छ) निगूढ: + भूत्वा, (ज) वेपथुश्च + अधिक:।

6. (क) कस्य वाणी न कदापि मे श्रुता?
(ख) नूनम् कस्मिने सिंह: अस्ति?
(ग) कस्मिने गुहां दृष्ट्वा सिंह: अचिन्तयत?

(घ) कम् कदाचित् आहारं न प्राप्तवान्?
(ङ) क: सिंहपदपद्धति: प्रविष्टा?

7. (क) खरनखर:, (ख) दधिपुच्छ: श्रृगालं, (ग) सूर्यास्तसमये, (घ) भयसन्त्रस्तमनसां, (ङ) सिंहस्य गर्जनेन, (च) वने, (छ) दूरं।

8. (क) महतीं गुहां दृष्ट्वा सिंह: अचिन्तयत्—नूनम् एतस्यां गुहायां रात्रौ कोऽपि जीव: आगच्छति।
(ख) शृंगाल: अचिन्तयत्—अहो विनष्टोऽस्मि। नूनम् अस्मिन् बिले सिंह: अस्तीति तर्कयामि। तत् किं करवाणि?
(ग) सिंहस्य पदपद्धति: गुफा (बिले) प्रविष्टा दृश्यते।
(घ) सिंह: शृगालस्य आह्वानमकरोत यतोह मम् आह्वानं श्रुत्वा स: बिले प्रविश्य मे भोज्य भविष्यति।
(ङ) अस्यां कथायां शृगालस्य चातुर्यं निरूपितं यतोहि स: स्वयुक्तिया सिंहस्य चाले विफलं अकरोत्।

❒ क्रियाकलापम्

1. **सर्वनाम-शब्दः**

एतत् (पुंल्लिङ्ग)

विभक्ति:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	एष:	एतौ	एते
द्वितीया	एताम्, एनम,	एतौ	एतान्, एनान्
तृतीया	एतेन, एनेन	एताभ्याम्	एतै:
चतुर्थी	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्य:
पञ्चमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्य:
षष्ठी	एतस्य	एतयो:	एतेषाम्
सप्तमी	एतस्मिन्	एतयो:	एतेषु

एतत् (स्त्रीलिङ्ग)

विभक्ति:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	एषा	एते	एता:
द्वितीया	एताम्, एनाम	एते, एने	एता:, एना:
तृतीया	एतया, एनया	एताभ्याम्	एताभि:
चतुर्थी	एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्य:
पञ्चमी	एतस्या:	एताभ्याम्	एताभ्य:
षष्ठी	एतस्या:	एतयो:, एनयो:	एतासाम्
सप्तमी	एतस्याम्	एतयो:, एनयो	एतासु

एतत् (नपुंसकलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एतत्-द	एते	एतानि,
द्वितीया	एनत्-द	एते, एने	एतानि, एनानि
तृतीया	एतेन	एताभ्याम्	एतैः
चतुर्थी	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
पञ्चमी	एतस्मात्:	एताभ्याम्	एतेभ्यः
षष्ठी	एतस्यः	एतयोः, एनयो	एतेषाम्
सप्तमी	एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु

तत् (पुंल्लिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तत् (स्त्रीलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सा	ते	ताः
द्वितीया	ताम्	ते	ताः
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभिः
चतुर्थी	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पञ्चमी	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
षष्ठी	तस्याः	तयोः	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयोः	तासु

तत् (नपुंसकलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	तत्	ते	तानि
द्वितीया	तत्	ते	तानि
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

2. **वस् (धातु रूप)**

लट् लकारः

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम पुरुषः	वसति	वसतः	वसन्ति
मध्यम पुरुषः	वससि	वसथः	वसथ
उत्तम पुरुषः	वसामि	वसावः	वसामः

लृट् लकारः

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम पुरुषः	वत्स्यति	वत्स्यतः	वत्स्यन्ति
मध्यम पुरुषः	वत्स्यसि	वत्स्यथः	वत्स्यथ
उत्तम पुरुषः	वत्स्यामि	वत्स्यावः	वत्स्यामः

लङ् लकारः

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम पुरुषः	अवसत्	अवसताम्	अवसन्
मध्यम पुरुषः	अवसः	अवसतम्	अवसत
उत्तम पुरुषः	अवसम्	अवसाव	अवसाम

लोट् लकारः

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम पुरुषः	वसतु	वसताम्	वसन्तु
मध्यम पुरुषः	वस	वसतम्	वसत
उत्तम पुरुषः	वसानि	वसाव	वसाम

विधिलिङ् लकारः

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम पुरुषः	वसेत्	वसेताम्	वसेयुः
मध्यम पुरुषः	वसेः	वसेतम्	वसेत
उत्तम पुरुषः	वसेयम्	वसेव	वसेम

इसी प्रकार वदति क्रियापद की धातु वद् की छात्र स्वयं करें।

3. छात्र स्वयं करें। ❑

3 सुभाषितानि

अभ्यासकंठी

❐ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❒ लिखितम्

2. (क) साक्षात्पशुः, (ख) सन्ताः, (ग) राजा।
3. (क) काः सुस्वादुतोयाः भवन्ति?
   (ख) कस्य यशः नश्यति?
   (ग) का माधुर्यमेव जनयति?
   (घ) महतां कः सुस्थिरा भवति?
   (ङ) कस्य धर्मः नश्यति?
   (च) गुणाः निर्गुणं प्राप्य काः भवन्ति?
4. (क) श्रुत्वा, (ख) परमं, (ग) राज्यं प्रभत्तसचिवस्य नराधिपस्य।।,
   (घ) रोचमानायां, रोचते, (ङ) सङ्ख्यासु लाकृतिर्यथा।
5. (क) निर्गुणं भवन्ति
   (ख) गुणाः भवन्ति
   (ग) मैत्री नाशयति
   (घ) नद्यः समुद्रम् भवन्ति
   (ङ) धर्मः नश्यति
6. (क) *समुद्रम् + आसाद्य*, (ख) माधुर्यम् + एव, (ग) अल्पम् + एव,
   (घ) सर्वम् + एव, (ङ) समानम् + अपि, (च) महात्मनाम् + उक्तिः।
7. (क) पुच्छ, (ख) लब्ध, (ग) मधुमक्षिका, (घ) तृणम्, (ङ) नष्टक्रियस्य,
   (च) पिशुन।
8. (क) दोषाः - अवगुणाः, (ख) आसाद्य - प्राप्य, (ग) विहीनः - रहितः,
   (घ) विषाणः - शृङ्गः, (ङ) जीवमानः - जीवितः, (च) लुब्धस्य - लोभिनः।
9. (क) विद्याफलम्, (ख) स्त्रियां, (ग) लुब्धस्य, (घ) माधुर्यमेव, (ङ) श्रुत्वा
   वचः, (च) साक्षात्पशुः, (छ) परमं पशूनाम्।
10. (क) प्रथम श्लोके सत्सङ्गतेः प्रभावो वर्णितः।
    (ख) साहित्य-संगीत कला-विहीनः साक्षात् पशुः अस्ति।
    (ग) लुब्धस्य यशः नश्यति पिशुनस्य मैत्री च नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः।
    (घ) मधुमक्षिका कटुकं मधुरं समानं रसं पीत्वा माधुर्यं जनयति।
    (ङ) सङ्ख्यासु लाकृतिर्यथा निजं भावं न जहाति।

❒ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें।
2. **स्त्री शब्द के रूप**

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	स्त्री	स्त्रयौ	स्त्रयः
द्वितीया	स्त्रीम्	स्त्रयौ	स्त्रयः
तृतीया	स्त्रया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः

चतुर्थी	स्त्रै	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्य:
पञ्चमी	स्त्रया:	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्य:
षष्ठी	स्त्रया:	स्त्रयो:	स्त्रीनाम्
सप्तमी	स्त्रयाम्	स्त्रयो:	स्त्रीषु
सम्बोधनम्	हे स्त्री!	हे स्त्रयौ!	हे स्त्रय:!

❑

4 भगवदज्जुकम्

अभ्यासकंठी

❑ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❑ लिखितम्

2. (क) उ + त् + थ् + इ + त् + ऐ + ष् + आ
(ख) प् + अ + र् + इ + व् + र् + आ + ज् + क् + अ + श् + अ + र् + ई + र् + ए
(ग) प् + र + अ + त् + य् + आ + ग् + अ + त् + अ + प् + र् + आ + ण:

3. (क) राम: वने सह कुठारिका गच्छति।
(ख) कार्य: क्षिप्रम् करोतु।
(ग) सततं यत्न: कर्तव्य:।
(घ) लोके सदाचार: जयति।

4. (क) परिव्राजक:, रामिलक:
(ख) वैद्य:, गणिकाम्
(ग) वैद्य, चेटीम्
(घ) चेटी, वैद्यम्
(ङ) शाण्डल्य:, परिव्राजकम्
(च) गणिका, वैद्यम्।

5. (क) (iii), (ख) (i), (ग) (v), (घ) (ii), (ङ) (iv)।

6. (क) भगवत् + अयम्, (ख) क्षीण + आयु:, (ग) श्वास: + च, (घ) उत्थित + ऐषा, (ङ) खलु + अकृतज्ञा:, (च) भवन्त: + ऐते, (छ) सप्त + ऐता:, (ज) ग्रहण + उचित:।

7. (क) कस्या शरीरं मुञ्चताम्? (ख) के सर्पा: इति वक्तव्यम्?
(ग) विषविक्रिया: केभ्य: भवन्ति? (घ) कासामं शिवम् अस्तु?

8. (क) दोषाः, (ख) सदाचारः, (ग) अस्वीकारः, (घ) गुणान्, (ङ) वामहस्तः, (च) आकाशे, (छ) अन्य, (ज) अप्रविशति।
9. (क) (i) पयः (ii) सलिलः (iii) अम्बुः (iv) नीरः
(ख) (i) सागरः (ii) जलधिः (iii) जलनिधिः (iv) पारावारः
(ग) (i) गिरिः (ii) शैलः (iii) नगः (iv) भूधरः
(घ) (i) शतदलः (ii) पुण्डरीकः (iii) उत्पलः (iv) वारिजः
(ङ) (i) सदनम् (ii) आलयः (iii) कुंजः (iv) भवनम्
10. (क) 'अज्जुका', (ख) 'शाण्डिल्य', (ग) 'परिव्राजक शरीरे', (घ) परिव्राजक, (ङ) त्रय सर्पा, (च) 'गणिका', (छ) 'वैद्य'।
11. (क) त्रयः सर्पाः सन्ति।
(ख) शिवमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतदोषाः। दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः।
(ग) वातिकाः पैत्तिकाश्चैव श्लैष्मिकाश्च महाविषाः त्रीणि सर्पा भवन्त्येते चतुर्थी नाधिगम्यते।

❐ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें।
2. 'एतत्' शब्द के रूप अध्याय 2 में देखें।
आत्मन् शब्द के रूप स्वयं लिखें।
3. छात्र स्वयं करें।
4. छात्र स्वयं करें।

❑

5 सदैव पुरतो निधेहि चरणम्

अभ्यासकंठी

❐ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❐ लिखितम्

2. (क) गिरि, (ख) कुरु, (ग) विधेहि।
3. (क) परितः — चारों ओर; पुरतः — आगे की ओर
(ख) नगः — पर्वत; नागः — सर्प
(ग) आरोहणम् — चढ़ना; अवरोहनम् — उतरना
(घ) विषमाः — असामान्य; समाः — सामान्य
4. (क) भीतिः - साहसः

(ख) अनुरक्तिः – विरक्तिः
(ग) गमनत् – आगमनम्
(घ) पुरतः – पृष्ठतः
(ङ) स्वकीयम् – परकीयम्

5. (क) चल, (ख) भज, (ग) विधेहि, (घ) जहीहि, (ङ) देही, (च) भवति, (छ) निधेहि, (ज) कुरु।
6. (क) राष्ट्रै, (ख) पशुषु, (ग) पाषाणे, (घ) प्रखरस्य, (ङ) गिरिशिखरे, (च) यानानि, (छ) पथिषु, (ज) शक्तिः।
7. (क) खादन्तु, खादेयुः, (ख) पिबानि, पिबेयम्, (ग) हसताम्, हसेताम्, (घ) नयाम्, नयेम्, (ङ) चर, चरेतम्, (च) पृच्छाव, पृच्छेव, (ज) पठतु, पठेत्, (झ) खेल, खेलेः
8. (क) एव, (ख) परितः, (ग) खलु, (घ) विना, (ङ) ननु, (च) सदा, (छ) परितः, (ज) तथा।
9. (क) आम्, (ख) न, (ग) न, (घ) आम्, (ङ) आम्, (च) न।
10. (क) पाषाणाः, (ख) ध्येय स्मरणम्, (ग) श्रीधर भास्कर वर्णेकर, (घ) अहिंसां, (ङ) 'राष्ट्रे'।
11. (क) सुदुष्करं खलु यद्यपि गमनम्।
    (ख) यदि विषम प्रखर च पाषाणं मार्गेण आगच्छत् पार्थकः सदा पुरतो गमनम्।

❐ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें।
2. छात्र स्वयं करें।

❐

6 धर्मे धमनं पापे पुण्यम्

अभ्यासकंठी

❐ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❐ लिखितम्

2. (क) छेदनं, (ख) शमय, (ग) निखिलां।
3. वृद्धः, कृतवान्, अकस्मात्, दृष्ट्वा, मोचयितुम्, साट्टहासम्, तर्हि, स्वकीयैः, कर्तनम्।
4. (क) व्याघ्रः, व्याधः
   (ख) नदीजलम्, व्याधः
   (ग) व्याघ्रः नदीजलम् वृक्षम् च, व्याधः

(घ) वृक्ष:, व्याध:
(ङ) लोमशिका, व्याघ्रम्
(च) लोमशिका, व्याघ्रम्

5. (क) तथैव, (ख) सोवदत्, (ग) कुत्रापि, (घ) प्रत्यक्षम, (ङ) बुभुक्षितोस्मि, (च) भिक्षामिव, (छ) प्रत्यावर्तत, (ज) प्रसन्न:भूत्वा।
6. (क) व्याध: व्याघ्र कस्मात् बहि: निरसारसत्?
(ख) कश्चित् चञ्चलो नाम क: आसीत्?
(ग) मया अस्य व्याघ्रस्य का: रक्षिता:?
(घ) कस्मै निलिखां कथां न्यवेदयत्?
7.

(क) दृश + तुमुन्	(क) आ + गत + वान्
(ख) कृ + अनीयर	(ख) आ + नी + य
(ग) दृश्य + क्त्वा	(ग) आ + चरित + वान्
(घ) खाद् + तुमुन्	(घ) वि + सृज् + य
(ङ) भण + तुमुन्	(ङ) उप + गम् + य

8. (क) चञ्चल:, (ख) व्याघ्र:, (ग) लोमशिका, (घ) व्याघ्र, (ङ) बद्ध।
9. (क) पक्षिमृगादीनां। ग्रहणेन स: स्वीयां जीविका निर्वाहमि स्म।
(ख) व्याघ्र जालात् बहि निरसारसत्।
(ग) अहं त्वां खादिष्यामि।
(घ) जाले पुन: बद्धं व्याघ्रं दृष्ट्वा व्याध: प्रसन्नो भूत्वा गृहं प्रत्यावर्तत।

❒ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें।
2. छात्र स्वयं करें।
3. छात्र स्वयं करें।

❒

7 प्रेमलस्य प्रेमल्याश्च कथा

अभ्यासकंठी

❒ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❒ लिखितम्

2. (क) प् + र् + अ + ज् + व् + आ + ल् + य् + अ
(ख) प् + र् + अ + ज् + व् + आ + ल् + अ + य + अ
(ग) प् + र + अ + ज् + व् + आ + ल् + इ + त् + आ

3. (क) प्रेमल: गृहमागच्छत्।
(ख) (i) स: घटे जलमभरत्।
(ग) (ii) स: चुल्लीमज्वालयत्।
(घ) (iii) स: जलमुष्णमकरोत्।
(ङ) (v) स: हण्डी स्नानगृहे अस्थापयत्।

4. (क) पुष्पम्, (ख) अधुना, (ग) हस्तेन, (घ) कथयति, (ङ) ददासि, (च) निकटे।

5. (क) कृ + क्त्वा (क) नि + धा + ल्यप
(ख) स्ना + क्त्वा (ख) सम् + स्पृश + ल्यप
(ग) भृ + क्त्वा (ग) सम् + स्थ् + ल्यप
(घ) कृ + अनीयर (घ) सम् + पूर्ण + ल्यप

6. (क) निर् + दिशत् (ख) अव + अतारय
(ग) आ + गच्छत् (घ) प्र + ज्वाल्य
(ङ) अव + अतारयत् (च) प्र + हार:
(छ) परा + भवत् (ज) परा + जय:

7. (क) काष्ठच्छेदेन्, (ख) सायंकाले, (ग) फूत्कारम्, (घ) प्रेमलस्य।

8. (क) स: अग्रे आलस्यं न करिष्यामि।
(ख) प्रेमलस्य शरीरं स्नानंकृत्वा पुष्पमिव अभवत्।

❒ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें।

❒

8 जलवाहिनी

अभ्यासकंठी

❒ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❒ लिखितम्

2. (क) महालम्ब: + तले (ख) कर: + अप्यास्ते
(ग) तस्य + अस्ति (घ) भवेद् + आर्द्रं
(ङ) शनै: + यदि

3. (क) नागरिका: अधिशयाना: सन्ति? (ख) कस्य तले कम् अस्ति?
(ग) अधिशयाना: का जागरिष्यन्ति? (घ) विलपिष्यति क: बाल:?
(ङ) किम् आकर्ण्य ते जागरिष्यन्ति?

4. (क) सलिलम् + जलम्   (ख) वसनत् + वस्त्रम्
(ग) गृहम् + भवनम्   (घ) यामि + गच्छामि
(ङ) द्रुतम् + शीघ्रम्   (च) रव: + ध्वनि
(छ) घट: + कुम्भ: (ज) आकर्ण्य + श्रुत्वा
(झ) बालम् + शिशुम्   (ञ) आर्द्रं + सजलम्

5. (क) चित्रे नगरे चिकित्सालय: अस्ति।
(ख) अत्र जना: चिकित्सार्थम् आगच्छन्ति।
(ग) परिचारिका रुग्णान् परिचरति।
(घ) सा स्वकार्य करोति।
(ङ) चिकित्सक: रुग्णान् चिकित्सति औषधम् च ददाति।

6. (क) स्थूल: विडाल: (ख) आर्द्रम् वसनम्
(ग) इमान् नूपुररवान्   (घ) कियत् कालम्
(ङ) गभीर: कूप:

7.

(क)	गृह	नपुंसकलिङ्गम्	सप्तमी	एकवचनम्
(ख)	सर्व	पुंल्लिङ्गम्	द्वितीया	बहुवचनम्
(ग)	वेग:	पुंल्लिङ्गम्	तृतीया	बहुवचनम्
(घ)	कोलाहल	पुंल्लिङ्गम्	प्रथमा	बहुवचनम्

8. (क) कृषन्त्या में घटं रज्ज्वा।   (ख) गृहे विलपिष्यति।
(ग) इटिति जागरिष्यन्ति।   (घ) सुखं जागरिष्यन्ति।
(ङ) बाल: विलपिष्यति।

9. (क) तनु: कूप: महालम्ब।   (ख) बाल: विलपिष्यति।

❐ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें।

❐

9 संसारसागरस्य नायका:

अभ्यासकंठी

❐ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❐ लिखितम्

2. (क) तडागा:, (ख) संसारसागरा:, (ग) षष्ठी।

3. (क) केषां, स्वामिन: असमर्था: सन्ति?
(ख) कार्य समाप्तौ कानि अतिरिच्य सम्मानपति प्राप्तुवन्ति?

(ग) कः सुन्दरः शब्दः अस्ति?
(घ) काः संसारसागरा : कथयन्ते?
(ङ) केभ्यः, सम्मानोऽपि प्रदीयते स्म?
(च) नूतनसमाजस्य कस्मिन् जिज्ञासा न उद्भूता?

4. (क) इति + अस्मिन् (ख) एतेषु + एव
(ग) स्मरण + अर्थम् (घ) शब्दः + अपि
(ङ) अद्य + अपि (च) सहसा + एव

5. (क) सम्मानः - आदरः (ख) प्रथितः - प्रसिद्ध
(ग) पुरा - प्राचीनकाले (घ) उद्भूताः - उत्पन्नाः
(ङ) इदानीम् - सम्प्रति (च) नूतनः - नवीन

6. (क) गृहीत्वा, (ख) रचयन्ति, (ग) जिज्ञासा, (घ) सहसा, (ङ) सह।

7. (क) हर्तुम् + हृत्वा (क) सम्पूज्य
(ख) तर्तुम् + तृत्वा (ख) आनीय
(ग) नमःत्वा + नत्वा (ग) प्रदाय
(घ) गमत्वा + गत्वा (घ) परित्याग
(ङ) त्यजम् + त्यक्त्वा (ङ) विहृप

8. (क) राजस्थानस्य, (ख) गजधरः, (ग) सम्मानमपि, (घ) गजधराः, (ङ) वास्तुकाराः, (च) गजधराः।

9. (क) तडागाः सम्पूर्ण देशे निर्मीयन्ते स्म।
(ख) गजधराः वास्तुकारणां रूपे परिचिताः।
(ग) गजधराः नगरनियोजनाम् लघुनिर्माण पर्यन्तं सर्वाणि कार्याणि कुर्वन्ति स्म।

❑ **क्रियाकलापम्**

1. छात्र स्वयं करें।

2.
बहुवचनम्		**एकवचनम्**
आकलयन्ति	—	आकलयति
संगृहणन्ति	—	सगृहणति
प्रस्तुवन्ति	—	प्रस्तुवति

3. छात्र स्वयं करें। ❑

10 सप्तभगिन्यः

अभ्यासकंठी

❑ **मौखिकम्**

1. छात्र स्वयं करें।

❒ लिखितम्

2. (क) सन्ति, (ख) निवसन्ति, (ग) इच्छामि, (घ) अस्ति, (ङ) वर्तन्ते।
3. (क) भगिनी, (ख) अद्य, (ग) समवाय, (घ) क्षेत्रम्, (ङ) मिष्टानम्, (च) गुलदस्ता:, (छ) सप्त, (ज) वंश।
4. (क) भागिनां का: महत्त्वाधायिनी?
   (ख) क: केन्द्रशासित प्रदेशा: अपि सन्ति?
   (ग) तत्र तु का: अपि प्राप्यन्ते?
   (घ) क: राज्यानि सन्ति?
   (ङ) क: समूह: अयं भगिनीसप्तकं मतम्?
5. (क) महत्त्वाधायिनी-संस्कृति:। (ख) प्राचीने-इतिहासे।
   (ग) एक:-प्रदेश:। (घ) अयम्-समवाय:।
   (ङ) संस्कृतिविशिष्टायाम्-भारतभूमौ।
6. (क) आम्र:, (ख) कपोत:, (ग) यानम्, (घ) अहसत्, (ङ) लेखिका।
7. (क) यद + अस्माकं (ख) सम्यक् + जानाति (ग) यदेत + एषु (घ) च + एति
   (ङ) समवाय: + अस्ति (च) प्रयोग: + अयम् (छ) उक्त: + उपाधिना
   (ज) प्रथित: + अस्ति।
8. (क) ज्ञा + तुमुन् (ख) श्रु + तुमुन् (ग) ग्रह + तुमुन् (घ) भ्रम् + तुमुन्
   (ङ) गम् + तुमुन् (च) पा + तुमुन्।
9. (क) सप्तभिगन्य: (ख) सप्तराज्यानाम् (ग) नवम् (घ) वंशोद्योग: (ङ) सप्त:
   (च) साम्प्रतंवंशोद्योगोऽयं (छ) क्षेत्रपरिमाणै:।
10. (क) अद्वयं मत्रयं चैव न-त्रि-युक्तं तथा द्वियम् भारत गृहे सप्तभगिन्य सन्ति।
    (ख) अरुणाचल, असम, मणिपुरम, मिजोरम, मेघालय, नागालैण्ड, त्रिपुरा चेति।
    (ग) प्रयोगोऽयं प्रतीकात्मको वर्तते। कदाचित् सामाजिक-सांस्कृतिक परिदृश्यानां साम्वाद इमानि उकतो उपाधि प्रथितानि।
    (घ) सप्तभगिन्य: शब्द सर्वप्रथमं वर्ष 1972 अध्यापक: श्री ज्योति प्रसाद सैकिया च प्रयुक्त।
    (ङ) अनेक संस्कृति-विशिष्टायां भारत भूमौ एतासां भगिनीनां संस्कृति: महत्त्वाधायिनी।

❒ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें।
2. छात्र स्वयं करें।
3. छात्र स्वयं करें।

❑

11 अशोकवनिका

अभ्यासकंठी

❒ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❒ लिखितम्

2. (क) (vi), (ख) (iii), (ग) (ii), (घ) (iv), (ङ) (i), (च) (v)।

3. (क) मधुगन्धिभि: क: उद्यानं रमणीयम् आसीत्?
(ख) कुत्र चैत्यप्रासादं आसीत्?
(ग) स: देश कस्या प्रदीप्त: आसीत्?
(घ) तत्र किम् विबुधोद्यानं दिव्यम् आसीत्?

4. (क) वनिकायां, पुङ्गव:, चैत्य, (ख) कुसुमितै, सुपुष्पितै:, प्रभया, सर्वत:,
(ग) सर्वर्तु, फलवद्भिश्च, पुष्पितानाम्: सूर्योदयप्रभाम्।

5. (क) किंशुक: - पलाश: (ख) पादप: - वृक्ष:
(ग) रम्यम् - शोभित: (घ) पुष्पम् - कुसुमम्
(ङ) श्री: - मनोहरम् (च) प्रदीप्त: - शोभा

6. (क) किंशुक + ऐश्च (ख) चम्पक + उद्दालकस्तथा
(ग) विबुध: + उद्यानं (घ) इव + अचिन्त्यं
(ङ) पुष्पैनि: + चितं (च) निनादैर + उद्यानम्।

7. (क) राम: सुग्रीवेण मैत्रीं स्थापयति।
(ख) राम: रावणं हन्ति।
(ग) राम: विभीषणं लंकराज! इति सम्बोधयति।
(घ) राम: भरताय पादुके प्रयच्छति।
(ङ) राम: अयोध्याया: सिद्धाश्रमं गच्छति।
(च) राम: हनुमति प्रसन्नोऽस्ति।
(छ) राम: पित्रो: वन्दनं करोति।
(ज) राम: सीतालक्ष्मणाभ्यां सह वनं गच्छति।

8. (क) एषा, (ख) एतानि, (ग) एताम्, (घ) एते, (ङ) एता:, (च) एष:।

9. पुंल्लिङ्ग (i) तौ, ते
(ii) तयो:, तेषाम्
(iii) तस्मिन्, तयो

स्त्रीलिङ्ग (i) तस्या:, तासाम्
(ii) ते, ता:
(iii) तया, ताभि:

नपुंसकलिङ्ग (i) ते
(ii) तत्, ते, तानि
(iii) ताभ्याम्, तेभ्य:

10. (क) अशोकवनिकायां (ख) हनुमान:
(ग) मृगगणद्विजै: ध्वनि: (घ) प्रभया प्रदीप्त:
(ङ) अशोकवनिकायां विदूरस्थं (च) नन्दनं
(छ) वानरपुङ्गव:

11. (क) पाठेऽस्मिन् देश: इति शब्दस्य स्थानम् अर्थ: अस्ति।
(ख) कर्णिकार: पुंनागा, चम्पक, उद्दालका:, किंशुकै: एतानि पञ्च पुष्पाणां नामानि सन्ति।
(ग) अशोकवनं मनोहरं प्रभया च आसीत्।
(घ) स: देश प्रभया प्रदीप्त: आसीत्।
(ङ) अशोकवनिकायां वाक्यस्य भाव: 'प्रभया मनोहरं वाटिकां।

❒ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें।
2. छात्र स्वयं करें।

❑

12 सावित्री बाई फुले

अभ्यासकंठी

❒ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें।

❒ लिखितम्

2. (क) सावित्री कया परिणीता?
(ख) सावित्री कस्या: अपि अध्ययनम् अकरोत्?
(ग) कस्य महिला शिक्षिका सावित्री आसीत्?
(घ) कस्या: मनसि स्थिता अध्ययनाभिलाषा?
(ङ) काम् सावित्री मुखरं विरोधं अकरोत्?

3.

(क) नामन्	नपुंसकलिङ्गम्	सप्तमी	एकवचनम्
(ख) अपर	पुंल्लिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्
(ग) कन्या	स्त्रीलिङ्गम्	षष्ठी	बहुवचनम्
(घ) नापित	पुंल्लिङ्गम्	तृतीया	बहुवचनम्

(ङ) भाषा	स्त्रीलिङ्गम्	प्रथमा	बहुवचनम्
(च) कुरीति	स्त्रीलिङ्गम्	षष्ठी	बहुवचनम्

4. (क) शिक्षक: सविनोदं छात्रान् पाठयति।
(ख) छात्राणां सर्वतो विकासाय शिक्षका: सदैव सक्रिया भवन्ति।
(ग) स्थानमिदं विहगदल रवेण सततं मुखरं विराजते।
(घ) सत्यरक्षायै सर्वथा यतनीयम्।

5. (क) एकादश अष्टौशतम् एकत्रिंशत।
(ख) एकादश अष्टौशतम् अष्टा चत्वारिंशत्।
(ग) एकादश अष्टौशतम् एक पञ्चाशत्।
(घ) एकादश अष्टौशतम् सप्तनवति।

6. (क) अवरोह: (ख) प्रदानम् (ग) स्वकीयम् (घ) निरादर: (ङ) समता
(च) दूरे (छ) सामूहिकम् (ज) अद्य।

7. यथा—सा शिक्षिका अस्ति। (लङ् लकार:) सा शिक्षिका आसीत्।
(क) (लोट् लकार:) महिला तडागात् जलं नयन्तु।
(ख) (विधिलिङ् लकार:) वयं प्रतिदिनं पाठ पठेम।
(ग) (लृट लकार:) यूयम् किम विद्यालयं गमिष्यथ।
(घ) (लङ् लकार:) ते बालका: विद्यालयात् गृहं अगच्छन्।
(ङ) (लृट लकार:) सा अध्यापने संलग्ना भविष्यति।
(च) (लङ् लकार:) स: त्रयोदशवर्षकल्प: आसीत्।

8. (क) महिला + उत्थानस्य (ख) नाश + अकरोत्
(ग) क: + चित (घ) ख्रिस्त + अब्दे
(ङ) इति + दीनम (च) यथा + इष्टम्
(छ) विद्या + आलये (ज) शिरा + मुण्डनस्य
(झ) गहन + अवबोधाय (ञ) क + इयम्

9. (क) सामाजिक कुरीतीनां। (ख) विधवानां। (ग) बालिकानाम् (घ) पुणे नगरे।
(ङ) सावित्रीबाई फुले। (च) नायगाँव नाम्नि। (छ) अध्ययनाभिलाषा।

10. (क) महाराष्ट्रस्य प्रथमा महिला शिक्षिका—सावित्रीबाई फुले आसीत्।
(ख) तिरस्कृतस्य समुदायस्य बालिकानां कृते सावित्री अपरं विद्यालय प्रारब्धवती।
(ग) सामाजिक कुरीतीनां सावित्री विरोधं अकरोत्।
(घ) निम्न जातीयया: नार्य: कूपात् जलं ग्रहीतुं वारिता:।
(ङ) दुर्भिक्षकाले-प्लेग-काले सेवारता सा स्वयं रोगग्रस्ता 1897 तमे ख्रिस्ताब्दे सावित्र्या: निधनं गता।
(च) सावित्र्या: द्वयो: काव्यसंङ्कलनयो: नाम्नि— (1) काव्यफुले (2) सुबोधरत्नाकर चेति।
(छ) सावित्री दुर्भिक्षकाले प्लेग-काले च पीडितजनानाम् अश्रान्तम् विरतम् च सेवाम् अकरोत्।

❒ क्रियाकलाप

1. छात्र स्वयं करें।
2. छात्र स्वयं करें।
3. छात्र स्वयं करें।

❒

13 कः रक्षति कः रक्षितः

अभ्यासकंठी

❒ मौखिकम्

1. 90, 53, 62, 74, 82, 93, 55, 64, 75, 84, 95, 57, 65, 77, 85

❒ लिखितम्

2. (क) कम् प्रयास: अपि पर्यावरणस्य रक्षते अपेक्षित:?
(ख) प्लास्टिकनिर्मितानि वस्तूनि कानि सन्ति?
(ग) विनष्टं वस्तु कस्यै मिलति?
(घ) पर्यावरणस्य रक्षणे अस्माकं क: अपेक्षित:?
(ङ) कानि विनश्य मृत्तिकायां मिलन्ति?

3.

(क) क्री	लट् लकार:	प्रथम	एकवचनम्
(ख) दृश्	लोट् लकार:	मध्यम	एकवचनम्
(ग) प्र + चल	लृट लकार:	प्रथम	एकवचनम्
(घ) अस्	विधिलिङ् लकार:	प्रथम	एकवचनम्
(ङ) शक्	लट् लकार:	उत्तम	बहुवचनम्
(च) विस्मृत	लट् लकार:	प्रथम	बहुवचनम्

4.

(क) आलपन्ति—चर्चयन्ति	(ख) मसियष्टय:—मसिवर्तिका:
(ग) पुटकानि—लघुस्यूतानि	(घ) सृज्यते—निर्मीयते
(ङ) अपक्षीयते—नश्यते	(च) लयाभावात्—विलीनाभावात्

5. (क) इति + आदीनि (ख) को + अपि (ग) कलम् + अस्तु
(घ) एक: + अस्मिन्नेव (ङ) न्यून + अन्यूनम् (च) लय + अभावात्

6. (क) प्रथमा बहुवचनम् (ख) सप्तमी बहुवचनम्
(ग) तृतीया एकवचनम् (घ) सप्तमी एकवचनम्
(ङ) प्रथमा बहुवचनम् (च) सप्तमी एकवचनम्
(छ) प्रथमा द्विवचनम् (ज) तृतीया बहुवचनम्

7. (क) अष्टानवति: (ख) सप्तनवति: (ग) चतु: पञ्चाशत् (घ) द्वासप्तति:
(ङ) चतुर्नवति: (च) पञ्चसप्तति: (छ) सप्तषष्टि: (ज) षडशीति:

8. (क) प्लास्टिकस्यूतकानि (ख) प्लास्टिकस्य वस्तु (ग) पर्यावरणस्य
(घ) खाद्यवस्तूनि गृहीत्वा (ङ) बहव: कलमा: (च) प्लास्टिकेन।

9. (क) सविधे कङ्कतम्, कुण्डलम्, केशबन्ध:, घटिपट्टिका, कङ्कणम इत्यादीनि वस्तुनि आसन्।
(ख) पूर्वं प्राय: कार्पासेन, चर्मणा, लौहेन, लाक्षया, मृत्तिकया काष्ठेन पदार्थेन वस्तूनि प्राव्यन्ते स्म।
(ग) प्लास्टिकस्य वस्तूनि पर्यावरणं दूषयन्ति।
(घ) प्लास्टिकस्य मृत्तिकायां लयाभावात् अस्माकं पर्यावरणस्य कृते महती क्षति भवति।
(ङ) उपवनस्य द्वारे प्लास्टिस्यूतकानि क्षिप्तानि विकीर्णानि सन्ति।
(च) दूरगामिन: घातका: परिणामा: भवन्ति।

❑ क्रियाकलापम्

1. (क) राम: कीदृशा: कथकाम:।
(ख) क्रिस्तीना कुत्र गन्तुकामा।
(ग) स: कीदृशा: कर्त्तुकाम:।

2. छात्र स्वयं करें।

3. छात्र स्वयं करें। ❑

14 हिमालय:

अभ्यासकंठी

❑ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❑ लिखितम्

2. (क) पृथिव्या: मानदण्ड: का अस्ति?
(ख) कुमारसम्भवमहाकाव्यं केन विरचितम्?
(ग) अस्मिन् पाठे कपि: कस्य वर्णनं करोति?
(घ) कस्या: मानदण्ड: हिमालय: वर्तते?
(ङ) कस्याम किरणेषु अङ्क निमज्जति?

3. (क) गुहासु तम: भवति।
(ख) इन्दो: रूपं रोचते।
(ग) छायायां तिष्ठ।
(घ) पृथिव्या: रक्षण कुरु।
(ङ) हिमालये हिम: शोभते।

4. नगाधिराजः किरणैः इन्दोः गुहासु
य: करिभिः प्रभवस्य दिशि
शृङ्गाणिः वृष्टिभिः द्रुमाणाम् महाकाव्ये
मानदण्डः स्रुतक्षीरतया घनानाम् क्षुद्रे
सिद्धाः कालिदासेन विघट्टितानाम् छायायाम्

नगाधिराजः	किरणैः	इन्दोः	गुहासु
य:	करिभिः	प्रभवस्य	दिशि
शृङ्गाणिः	वृष्टिभिः	द्रुमाणाम्	महाकाव्ये
मानदण्डः	स्रुतक्षीरतया	घनानाम्	क्षुद्रे
सिद्धाः	कालिदासेन	विघट्टितानाम्	छायायाम्

5. छात्र अध्यापक की सहायता से स्वयं करें।
6. (क) पूर्व + अपरौ (ख) किरणेसु + इव (ग) यस्य + आतपवन्ति (घ) निमज्जत + इन्दोः (ङ) स + आनुगताम् (च) वृष्टि + अभिरा + आश्रयन्ते (छ) करिभिः + विनेतु (ज) दिवाकर + अद्रक्षति
7. (क) दिवाकरः - सूर्यः (ख) घनः - मेघः (ग) सानु - शिखरम् (घ) शृङ्गम - शिखरम् (ङ) नगः - पर्वतः (च) तोयनिधिः - समुद्रः
8. (क) उत्तरस्याम (ख) अङ्कः (ग) कालिदासः (घ) अन्धकारम् (ङ) नगाधिराजः (शिखरम्) (हिमालय) (च) हिमालयः
9. (क) हिमालयः दिवाकरात् गुहासु अन्धकारं रक्षति।
(ख) हिमालयः पूर्वापरौ तोयनिधि वगाह्य पृथिव्या इव मानदण्ड स्थितः।
(ग) वृष्टिभिः उद्वेजिताः यस्यातयवन्ति सिद्धाः आश्रयन्ते।
(घ) कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरल द्रुमाणाम्।

❒ क्रियाकलापम्

1. **इकारांत-नपुंसकलिङ्ग शब्द 'दधि'**

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	दधि	दधिणी	दधीणि
द्वितीया	दधि	दधिणी	दधीणि
तृतीया	दधिणा	दधिभ्याम्	दधिभिः
चतुर्थी	दधिणे	दधिभ्याम्	दधिभ्यः
पञ्चमी	दधिणः	दधिभ्याम्	दधिभ्यः
षष्ठी	दधिणः	दधिणोः	दधीनाम्
सप्तमी	दधिणि	दधिणोः	दधिषु
सम्बोधनम्	हे दधि! हे दधे!	हे दधिणी!	हे दधीणि!

उकारांत-नपुंसकलिङ्ग शब्द **'मधु'** के रूप छात्र स्वयं लिखें।

2. 'रक्ष्' धातु के रूप छात्र स्वयं लिखें।

ब्रू (बोलना) के धातुरूप
लट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	ब्रवीति	ब्रूतः	ब्रूवन्ति
मध्यम	ब्रवीषि	ब्रूथः	ब्रूथ
उत्तम	ब्रवीमि	ब्रूवः	ब्रूमः

लृट लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	वक्ष्यति	वक्ष्यत:	वक्ष्यन्ति
मध्यम	वक्ष्यसि	वक्ष्यथ:	वक्ष्यथ
उत्तम	वक्ष्यामि	वक्ष्याव:	वक्ष्याम:

लङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अब्रवीत्	अब्रूताम्	अब्रूवन्
मध्यम	अब्रवी:	अब्रूतम्	अब्रूत
उत्तम	अब्रवम्	अब्रूव	अब्रूम

लोट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	ब्रूतात्	ब्रूताम्	ब्रूवन्तु
मध्यम	ब्रूहि	ब्रूतम्	ब्रूत
उत्तम	ब्रवाणि	ब्रवाव	ब्रूवाम

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	ब्रूयात्	ब्रूयाताम्	ब्रूयुः
मध्यम	ब्रूया:	ब्रूयातम्	ब्रूयात:
उत्तम	ब्रूयाम्	ब्रूयाव	ब्रूयाम

❑

15 आर्यभटः

अभ्यासकंठी

❑ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❑ लिखितम्

2. (क) सूर्य + अचल: (ख) प्रथम: + उपग्रहस्य (ग) तथा + इव (घ) पुन: + अपि
(ङ) सप्त: + अधिक (च) प्रति + आदिष्टा (छ) ज्योति: + विच्च
(ज) उत् + लिखितम् (झ) ग्रंथ: + अयम (ञ) काल + अतिगामिनी

3. (क) साम्प्रतम् क्रीडाक्षेत्रेगच्छ। (ख) तृणं निकषा वृक्ष: अस्ति।
(ग) विद्यालय परित: उद्यानं अस्ति। (घ) काष्ठपीठे उपविष्ट।
(ङ) एष: मम कर्मभूमि:। (च) वैज्ञानिक: अन्वेषणं करोति।

4. (क) स्त्रीलिङ्ग पृथ्वी प्रथमा एकवचनम्
(ख) स्त्रीलिङ्ग परम्परा तृतीया एकवचनम्
(ग) नपुसंकलिङ्ग त्रय: प्रथमा बहुवचनम्
(घ) स्त्रीलिङ्ग पृथ्वी पंचमी द्विवचनम्
(ङ) पुंल्लिङ्ग वैज्ञानिक तृतीया बहुवचनम्
(च) पुंल्लिङ्ग भारत तृतीया एकवचनम्

5. (क) कस्याम् अवस्थित: मानव: का स्थिराम् अनुभवति?
(ख) भारतस्य कस्य नाम आर्यभट: अस्ति?
(ग) कस्याम् उदेति सूर्य: कस्या च अस्तं गच्छति?
(घ) क: अचल: का च चला अस्ति?
(ङ) भारतीयज्योति: शास्त्रे कस्य विरोध: अभवत्?

6. (क) अस्तं, (ख) चला, (ग) पृथिवी, (घ) तदा, (ङ) नौकाम्।

7. (क) उपेक्षिता:-तिरस्कृता: (ख) प्रकटित:-प्रदर्शित: (ग) निकषा-समीपे
(घ) रूढ़ि:-प्रथा (ङ) प्रत्यादिष्टा-खण्डितवान् (च) आदधाति-धारयति।

8. (क) चल: (ख) प्राचीनै: (ग) प्रकाश: (घ) अख्रिस्ताब्दे (ङ) अस्थिर:
(च) निरादर:।

9. मती/मतय:
मतिम्/मती
मत्या/मतिभि:
मतयै/मतये/मतिभ्याम्
मतिभ्याम्/मतिभ्य:
मत्या:/मते/मतीनाम्
मतौ/मत्यो:/मतिषु
हे मते!/हे/मती!/हे मतय:!

10. (क) पाटलिपुत्र (ख) आर्यभट: (ग) आर्यभटीयम (घ) आर्यभट:
(ङ) आर्यभटस्य (च) आर्यभटस्य

11. (क) गतिशीलायां पृथिव्यां अवस्थित: मानव: पृथिवीं स्थिरामनुभवति सूर्यादिग्रहान च गतिशीलान् वेत्ति।
(ख) समाजे नूतनाम् विचाराणां स्वीकारे प्राय: सामान्यजना: काठिन्यम् अनुभवति।
(ग) आर्यभटेन ग्रंथोऽयं तेन त्रयो विंशतितमे वर्षे विरचित:।
(घ) आर्यभटस्य उपहासं भारतीय ज्योति:शास्त्रे आर्यभटस्य विरोधं च अकुर्वन्।
(ङ) आर्यभटस्य योगदानं गणितज्योतिषा सम्बद्धं वर्तते संख्यायानाम् आकलनं महत्त्वं आदधाति।

❒ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें। ❒

16 प्रहेलिकाः

अभ्यासकंठी

❒ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❒ लिखितम्

2. (क) अपदो दूरगामी च साक्षरो न च पण्डित: अस्ति।
(ख) न तस्यादिर्न तस्यान्त: मध्ये यस्तस्य तिष्ठति।
(ग) सीमन्तिनीषु शान्ता विद्वदभि: च सदा वन्द्या क: अस्ति?
(घ) भोजनान्ते जनां तक्रं पिबासु:।
(ङ) जलेन बिभ्रन्न घटो न मेघ:।

3. (क) (ii), (ख) (vi), (ग) (iv), (घ) (iii), (ङ) (i), (च) (v)।

4. (क) दारपोषणरता:, बलवन्तं, (ख) पक्षिराज, त्रिनेत्रधारी, (ग) कस्मात्, करिणांकुलम, (घ) ममाप्यस्ति, यदि जानसि, (ङ) शान्ता, कोऽभूत्, (च) कृष्ण:, शीतलवाहिनी।

5.

(क) कस्तूरी	स्त्रीलिङ्ग	प्रथमा	एकवचनम्
(ख) युद्ध	पुंल्लिङ्ग	सप्तमी	एकवचनम्
(ग) सीमा	स्त्रीलिङ्ग	सप्तमी	बहुवचनम्
(घ) शूलपाणि:	पुंल्लिङ्ग	प्रथमा	एकवचनम्
(ङ) शक	पुंल्लिङ्ग	षष्ठी	एकवचनम्
(च) विद्वान	पुंल्लिङ्ग	चतुर्थी	बहुवचनम्

6. (क) आम्, (ख) न, (ग) न, (घ) आम्, (ङ) आम्, (च) आम्, (छ) आम्, (ज) न, (झ) न, (ञ) आम्।

7. (क) रामचन्द्र: वनं अगच्छत्। (ख) भीमसेन: बलिष्ठजन: आसीत्।
(ग) पक्षिराज: गगने उड्डयति। (घ) शीतलवाहिनी गंगा: भारते प्रवहति।
(ङ) शूलपाणि: भगवन् शंकरम् नाम: अस्ति।

8. (क) का: + हन्ति, (ख) का: + अभूत्, (ग) गुण: + उत्तम: (घ) अत्रैव + उक्तम्, (ङ) भोजन + अन्ते, (च) बिभ्र + अन्न, (छ) प्र: + उक्तम, (ज) नारदो: + अपि, (झ) तव + आप्यस्ति (ञ) तस्य + आदिर्न

9.

(क) कृ	विधिलिङ्	प्रथम	एकवचनम्
(ख) बुध	लट्	प्रथम	द्विवचनम्
(ग) हन् (हिंसा करना)	लिट्	प्रथम	एकवचनम्
(घ) बधना	लट्	प्रथम	द्विवचनम्
(ङ) ज्ञा (जानना)	लट्	मध्यम	एकवचनम्

10. (क) सुता: (ख) सुलभम् (ग) असीमिषु (घ) निकृष्ट: (ङ) निरक्षर: (च) मूर्ख: (छ) दुर्बल: (ज) अनादि:।

11. (क) विष्णुस्यपदं — षष्ठी तत्पुरुष
(ख) गुणे उत्तम — सप्तमी तत्पुरुष
(ग) शूलं पाणौ यस्य स: — व्यधिकरण बहुव्रीहि
(घ) त्रिलोकस्य स्वामी — बहुव्रीहि

12. आकाशे, जलं, घटे, जलं, उपलम्, घटे, घटे, काक:।

13. (क) मृगात्, सिंह:, पलायते। (ख) सीता, राम, विद्या
(ग) कंस, काशी (घ) जलं विभ्रन्न घट, मेघ:

14. (क) सिंह:। (ख) पलायनम्। (ग) सीता। (घ) राम:। (ङ) कंसम्। (च) काशी। (छ) गङ्गा। (ज) कृषक:। (झ) शीतम्। (ञ) शुक्रस्य।

❒ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें। ❒